

HARER MAJESTEITS LOYAALSTE ONDERDAAN

Sytze van der Zee

Harer Majesteits loyaalste onderdaan

François van 't Sant

1883-1966

2016

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl).

FONDS Bijzondere
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

Copyright © 2015 Sytze van der Zee

Eerste druk november 2015

Tweede druk december 2015

Derde druk januari 2016

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagbeeld afkomstig uit het privéarchief van Th. F. van Weel

Foto auteur Keke Keukelaar

Vormgeving binnenwerk Adriaan de Jonge

Druk Bariet, Steenwijk

ISBN 978 90 234 9685 4

NUR 680

www.debezigebij.nl

Inhoud

Voorwoord 9

DEEL I – EEN JONGENSROOM

- 1 Kinderjaren 15
- 2 Rivierpolitie 26
- 3 Eerste Wereldoorlog 34
- 4 Op spionnenjacht 42
- 5 Margaretha Geertruida Zelle 50
- 6 Hoofdcommissaris in Utrecht 57
- 7 In afwachting van de revolutie 66

DEEL II – IN OPDRACHT VAN HARE MAJESTEIT

- 8 Een beschaafd man van goede vormen 77
- 9 H.M.'s vertrouwensman 85
- 10 In de ban van een zedenschandaal 92
- 11 Elisabeth le Roi 98
- 12 Een huwelijksakte als inzet 108
- 13 Heren onder elkaar 115
- 14 Strafrechtelijke vervolging 130
- 15 In de afgrond gevallen 141
- 16 Oorlogsdreiging 152

DEEL III – IN BALLINGSCHAP

- 17 Vlucht naar Londen 161
- 18 Raadadviseur van Justitie 169
- 19 Centrale Inlichtingendienst 178
- 20 De kwestie van de geïnterneerden 189
- 21 Stubbings House 196
- 22 Met bezwaard hart 210
- 23 Soldaten van Oranje 222
- 24 Englandspiel 230
- 25 Hopen op eerherstel 241
- 26 Familieperikelen 255
- 27 Van verraad beticht 262
- 28 Neofascistische klik 278

DEEL IV – NOOIT MEER TERUG

- 29 Op bezoek in Nederland 291
- 30 Het recht op weerstand 295
- 31 Hoorzitting 308
- 32 Thatcher House 320

DEEL V – GREET HOFMANSAFFAIRE

- 33 Huize Buitenzorg 333
- 34 Een zaak des konings 348
- 35 Van 't Sant: Ausgerechnet! 356
- 36 Raadadviseur van het hof 367

EPILOOG 375

- Dankwoord 393
- Noten 399
- Bronnen 425
- Illustratieverantwoording 439
- Register 441

De Engelandvaarder Gerard Dogger beschrijft in zijn boek *De vierkante maand* de eerste ontmoeting die hij in april 1942 op Chester Square 77 had met François van 't Sant. Koningin Wilhelmina, prins Bernhard en Van 't Sant hadden in Londen op dat adres hun kantoor. Dogger kwam die maand als afgezant van de verzetsorganisatie Ordedienst naar Groot-Brittannië om zich in te zetten voor de erkenning door de Nederlandse regering van de OD als overgangsbewind en om te pleiten voor de levering van sabotagemiddelen, geld en wapens.

De wachtdoende marechaussee bracht Dogger die ochtend naar het kantoor van Van 't Sant. Toen de adelborst 'de militaire houding' wilde aannemen, kwam Van 't Sant met uitgestrekte hand op hem toe lopen. De mannen namen plaats op de stoelen om het koffietafeltje bij de lege schouw. Zijn gastheer keek Dogger ernstig aan. 'Laten we elkaar nou geen mietje noemen, mijnheer Dogger,' zei hij. 'In Holland werd u verteld dat ik niet te vertrouwen ben.'

Met moeite onderdrukte Dogger zijn verbazing alvorens te antwoorden: 'Ja, generaal, ik mag u inderdaad niet vertrouwen.'

'Ziet u wel,' zei Van 't Sant triomfantelijk. 'Men heeft u van de kant van het verzet gezegd dat ik een verrader ben en misschien vindt u het ook nodig om mij te vermoorden, zoals enkele anderen voor u van plan waren.'

'Nee, generaal...' Maar Van 't Sant onderbrak hem.

'Noemt u mij alstublieft geen generaal. "Mijnheer" heb ik liever.'

'Nee, mijnheer Van 't Sant, maar mijn chef van de ondergrondse zei wel dat ik u niet moet vertrouwen en dat alle tegenslag voor wat betreft de verbinding met Londen door u wordt veroorzaakt.'

Van 't Sant leek iets weg te slikken, voordat hij zei: 'Ik raad er maar naar, maar het zou mij niet verbazen als de ontvangst bij uw admiraal minder vriendelijk was dan u voor uzelf aanleiding had om te verwachten.' Dogger had zich namelijk bij aankomst in Groot-Brittannië tot grote woede van de minister van Marine, vice-admiraal Furstner, niet meteen bij hem gemeld maar eerst bij koningin Wilhelmina.

'Mijnheer Van 't Sant, ik voel me als een kat in een vreemd pakhuis,' verzuchtte Dogger. Maar terwijl hij de drang kreeg 'om mijn hart bij deze sympathieke, vaderlijke man uit te storten', hield hij zich tegelijkertijd voor: 'Ik mag je niet vertrouwen.'

Voorwoord

Hij geldt als een van de meest ondoorgroendelijke, ook mysterieuze persoonlijkheden uit de eerste helft van de twintigste eeuw, François van 't Sant. 'Een Raspoetin' noemden sommige tijdgenoten hem naar de gebedsgenezers die aan het Russische tsarenhof een web van intriges had gesponnen. Vanwege zijn achtergrond als politiemans ook 'een Fouché', naar de almachtige minister van Politie van Napoleon Bonaparte, Joseph Fouché. Of 'de sfinx' die discretie hoog in het vaandel had staan, zeker voor wat de aangelegenheden betrof die met het Koninklijk Huis te maken hadden. Het maakte hem in mijn ogen des te fascinerender. Zo'n man moet wel zijn stempel op de geschiedenis hebben gedrukt.

Na als klerk 2de klas bij de Post en de Telegrafie te zijn begonnen kreeg Van 't Sant een baan bij de rivierpolitie in Rotterdam, waarvan hij de leiding had, toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Uit die periode dateren zijn contacten met in eerste instantie de Nederlandse, maar ook met de Britse, de Duitse en in mindere mate de Franse geheime dienst. Halverwege de oorlog solliciteerde hij, nog altijd inspecteur 3de klas, met succes naar de functie van hoofdcommissaris van politie in Utrecht. Nadat hij in 1920 hoofdcommissaris in Den Haag was geworden, vroeg koningin Wilhelmina hem haar vertrouwensman te worden inzake de buitenechtelijke escapades van haar man, prins Hendrik.

Van 't Sant raakte zelf ook verstrikt in een geruchtmakend schandaal. Hij trad vervolgens als veiligheidsadviseur in dienst van de koningin, met wie hij na de Duitse inval in mei 1940 naar Groot-Brittannië vluchtte. Daar bekleedde hij een reeks van functies, waaronder hoofd van de inlichtingendienst. Hij ontfermde zich er over de

latere ‘soldaat van Oranje’ Erik Hazelhoff Roelfzema en diens vrienden, toen ze bij de uitvoering van hun plannen tot op het hoogste niveau werden gedwarsboomd. De Nederlandse ballingen hadden het doorgaans drukker met onderling gekonkel en gekibbel dan met de gebeurtenissen in het thuisland.

Van ’t Sants positie kwam in het geding, toen het Nederlandse verzet hem van verraad beschuldigde. De koningin weigerde echter haar vertrouwensman te laten vallen. Aanvankelijk bleef hij na de oorlog in Groot-Brittannië wonen; tegelijkertijd onderhield hij nog nauwe banden met het Koninklijk Huis. Vanaf 1952 liet hij zich steeds meer op paleis Soestdijk zien, als adviseur van koningin Juliana en prins Bernhard, op wier verzoek hij vanaf 1955 een bemiddelende rol speelde in de Greet-Hofmansaffaire.

Door de jaren heen had ik zo het een en ander over Van ’t Sant gelezen, bij Loe de Jong in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, bij Cees Fasseur en bij andere historici en auteurs, maar het beeld van hem bleef fragmentarisch en vaak clichématig. Misschien wel om die reden begon hij me steeds meer te intrigeren. Maar toen ik op onderzoek uitging om meer documentatie over hem te verzamelen, over zijn levensloop, achtergronden, affaires, bleek dat hij, geheime dienstman bij uitstek, veel persoonlijke documenten had laten vernietigen.

De een had gehoord dat de tuinman van het paleis Noordeinde hem in de tuin papieren had zien verbranden. De ander, in dat geval zijn dochter Hannie, schreef in een brief aan de historicus De Jong dat haar vader haar had gevraagd na zijn dood al zijn documenten te vernietigen. Een verzoek dat ze – helaas – inwilligde. Volgens een kleinzoon van Van ’t Sant ging het om twee brandkasten vol, die in hun garage stonden. Toch is het niet zo, dat Van ’t Sant, ook al had hij dat gewild, geen sporen heeft nagelaten. Iemand kan de brieven die hijzelf heeft verzameld, verbranden, maar niet de brieven die hij aan anderen heeft gestuurd. Zodoende waren er onder meer in het Nationaal Archief in Den Haag nog voldoende documenten beschikbaar die me in staat stelden stukje bij beetje een beeld van hem te schetsen.

Over een andere belangrijke periode in Van ’t Sants leven, die in

Rotterdam bij de rivierpolitie, bleken ook nog documenten voorhanden in het Rotterdams Stadsarchief. Bovendien bevonden zich nogal wat brieven van en over hem in het Haags Gemeentearchief. Naast onder meer het imposante geschiedswerk *Het Koninkrijk* van De Jong en de boeken van Fasseur over koningin Wilhelmina, koningin Juliana en prins Bernhard, vormden verder de verslagen van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 (PEC) een rijke bron van informatie over de opmerkelijke rol die Van 't Sant in Londen had gespeeld.

Tijdens de oorlog kon de Nederlandse volksvertegenwoordiging geen controle uitoefenen op het beleid van de regering in ballingschap, zodat er in november 1947 vanuit de Tweede Kamer het voorstel kwam om een enquête naar het regeringsbeleid tijdens de oorlogsjaren te houden. De negenkoppige commissie deelde zich na de instelling op in drie subcommissies, die een breed scala aan onderwerpen onderzochten, zoals de vooroorlogse neutraliteitspolitiek, het militair beleid voorafgaande aan de Duitse inval, het vertrek van de regering naar Londen en de eerste maanden daar, en de geheime diensten. Veel aandacht besteedde de commissie aan Van 't Sants betrokkenheid bij de geheime dienst, waarover ze hem tot twee keer toe uitgebreid aan de tand voelde.

Een gemiste kans was dat de PEC op gezag van de Tweede Kamer de relatie van koningin Wilhelmina en prins Bernhard met de regering in Londen buiten haar onderzoek hield. Ze gaf als motief daarvoor dat de koning of koningin volgens de grondwet onschendbaar was en dat de ministers de verantwoordelijkheid droegen. Gezien de dominante positie die Wilhelmina gedurende de oorlog innam, haar eigenmachtig handelen in beleidskwesties en bij ontslagen van ministers, stond bij voorbaat vast dat er sowieso een onvolledig beeld zou ontstaan. De keren dat een getuige toch iets voor de PEC over Wilhelmina of Bernhard te berde bracht, werden deze uitlatingen uit de notulen geschrapt. Desondanks zijn in de nog niet gecorrigeerde en gecensureerde aantekeningen van de verhoren na enig speurwerk citaten te vinden die soms een ontluisterende blik achter de schermen verschaffen.

Een bron van informatie over Van 't Sants rol tijdens de oorlog

vormde voor mij ook het niet voltooide proefschrift van F.A.C. (Frans) Kluiters over de geheime dienst in Londen tussen 1940 en 1945. Gerard Aalders, onderzoeker en voormalig wetenschappelijk medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, maakte mij op dit manuscript attent, waarvan ik, met dank aan Kluiters' weduwe Antoinette Kluiters-Gilbert, gebruik mocht maken. Kluiters, oorspronkelijk afkomstig uit het zakenleven, maakte van zijn hobby, het lezen over inlichtingen- en veiligheidsdiensten, haast een dagtaak. Hij blonk uit als een consciëntieus onderzoeker die niet rustte tot hij de onderste steen boven had gehaald.

In 1993 publiceerde Kluiters *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, dat twee jaar later werd gevolgd door een supplement. In de jaren erna schreef hij nog vele bijdragen, onder meer voor de website van *The Netherlands Intelligence Studies Association*. Veel lof oogstte hij met zijn lijst *Dutch Agents 1940-1945*, waarop de namen en gegevens staan van agenten die vanaf augustus 1940 door de Nederlandse en Britse geheime diensten naar bezet Nederland werden gestuurd. De gerenommeerde Britse historicus M.R.D. Foot, auteur van tal van boeken over geheime diensten, noemde deze lijst '*an astoundingly good piece of work*' oftewel een verbluffend goed werkstuk. De kroon op zijn werk had Kluiters willen zetten door te promoveren op de successievelijke Nederlandse geheime diensten in Londen en de rol van prins Bernhard daarin, maar daar kwam het niet meer van. Op 1 november 2009 overleed hij aan de ziekte van Kahler, een agressieve vorm van beenmergkanker.

Hoewel ik zo chronologisch mogelijk te werk ben gegaan, is dit boek geen traditionele biografie geworden, mede door het gebrek aan primaire bronnen, zoals brieven en verslagen. Dikwijls was ik voor bepaalde situaties aangewezen op dagboeken van anderen, wat ik heb proberen op te vangen door de gebeurtenissen die betrekking hebben op Van 't Sant, in een bredere context te plaatsen. Al bij al heb ik een ander beeld proberen neer te zetten door de clichématige beweringen over hem als een Raspoetin of een Fouché niet voor zoete koek te slikken. Van 't Sant was daarvoor een te fascinerende, veelzijdige persoonlijkheid.

DEEL I

Een jongensdroom

‘Des zomers zette hij dan daarbij een strohoed op, droeg een licht rottinkje in de hand en flaneerde door de stad als “monsieur le commissaire”, de hoop en de vrees van het ganse “quartier”. Zijn scherpe blauwe ogen tuurden langs zijn lichte haviksneus en elegant beantwoordde hij de groet van de gehelmde klabakken op straat. Ja, dat waren grote dagen in Knollendam!’

– Willem Walraven in *De Indische Courant* over Van ’t Sant

Kinderjaren

‘Leef zo gezond en zo prettig als je maar kunt’

Dominee Laurens van ’t Sant stond bekend als een rustige, beminnelijke man, zeker geen scherpslijper in de leer, qua religieuze opvattingen binnen de Nederlands-hervormde kerk vrijzinnig. Toen hij eenmaal een standplaats in Heiloo had gekregen, trouwde hij in 1870 op stand met de domineesdochter Néline François. In het naslagwerk *Nederland’s Patriciaat*, ook wel het *Blauwe Boekje* genoemd, gaat haar stamboom terug op de schoolmeester Joseph François, rond 1715 geboren in het Franse stadje Nemours. Diens zoon, Joseph, vestigde zich na zijn studie theologie in Amsterdam als predikant van de Waalse kerk. In de daaropvolgende decennia steeg de familie snel op de sociale ladder. Van zijn kant kon de dominee bogen op een stamvader, ene Hendrik, die het in de zeventiende eeuw tot schepen in het Noord-Brabantse Sleeuwijk had gebracht.

In april 1871 beviel Néline van hun eerste kind, waarna er de daaropvolgende jaren nog negen bij kwamen. Een ervan overleed acht weken na de geboorte. Nadat dominee Van ’t Sant in Heiloo, Oterleek en Akersloot had gestaan, volgde in februari 1880 een beroep naar Den Helder, of eigenlijk Helder: pas in 1929 zou de stad per Koninklijk Besluit Den Helder gaan heten. De stad telde bij de komst van het echtpaar Van ’t Sant zo’n 25.000 inwoners. Eens de bloeiende, drukbezochte voorhaven van Amsterdam raakte Den Helder na de opening in 1876 van het Noordzeekanaal in verval. De Koninklijke Marine en de rijksmarinewerf vormden nog de voornaamste bron van inkomsten.¹

Het echtpaar betrok een woning in de Koningstraat op nummer

108 (later 90), waar François op 11 februari 1883 als achtste in de reeks werd geboren. Tot hun burens behoorde Cornelis Dito, een visser en vletterman, die tal van schipbreukelingen redde. Een paar huizen verderop woonde Henri ter Hall, toen nog muzikant bij de marine, later oprichter van de Neutrale Partij, lid van de Tweede Kamer voor de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' en directeur van het destijds befaamde Eerste Nederlandsche Revuegezelschap 'Henri ter Hall'.

Met dominee Van 't Sants komst telde de hervormde kerk in Den Helder weer als vanouds vier predikanten. Een van zijn meest roemruchte voorgangers was de predikant François Haverschmidt, die als dichter onder het pseudoniem Piet Paaltjes grote vermaardheid verwierf. Hoewel vlakbij de woning van de Van 't Sants een christelijke school stond, de latere Groen van Prinstererschool, bezochten de jonge François en zijn broers en zusjes de openbare gemeenteschool 7A aan de Oostslootstraat onder bovenmeester G.E. Kloosterhuis.² Van 't Sant preekte afwisselend in de Westerkerk en de Nieuwe Kerk alsook in Huisduinen, nu een dorp in de gemeente Den Helder. Daarnaast viel hij regelmatig als voorganger in bij de doopsgezinden.

De auteur en voormalig verslaggever van de *Heldersche Courant* Anthony van Kampen schetst in zijn boek *Stormnest: een verhaal van de zee* een enigszins geromantiseerd beeld van de tweedeling van Den Helder, zoals die in de negentiende eeuw bestond. Aan de ene kant was er het Oude Helder, waar de vissers en de vletterlieden, de strandjutters en de loodsen, de visrokers en de kaailopers woonden. Het andere gedeelte bestond uit de lange, rechte straten van de burgermaatschappij, met nette huizen in nette straten, en in ieder huis twee ramen en voor het venster witte tulen gordijnen.

In dat Oude Helder stonden de bruin- en zwartgeblakerde schoorstenen krom en wankel op de rode en blauwe daken: 'Deuren hangen scheef in de scharnieren en de meeste ruiten zijn vreemde landkaarten met diepe krassen en groeven erin gegraveerd. Het volk van de zee leeft anders dan het volk van de stad.' In de stad zelf gebeurde nooit iets, maar zodra de eerste herfststormen over het Marsdiep bulderden, haastten de bewoners zich naar de dijk om de 'blauwe

zeeridders', zoals de redders van drenkelingen werden genoemd, in actie te zien komen. Vanaf de school aan de Oostslootstraat naar de dijk was het vijf minuten lopen, hemelsbreed 250 meter.

Het kan niet anders of François moet daar tussen de andere schoolieren op de dijk hebben gestaan. Voor hun ogen ontrolde zich een spectaculair schouwspel. Hoe de gierende wind de grijsgrauwe zee geselde. De jutters die van alle kanten kwamen toegesnel, uitgerust met haken en touwen. 'En altijd hetzelfde beeld: een reddingsvlet die van de stenen op de dijk afglijdt, mannen die erin springen om het grote spel tegen de golven te beginnen,' schrijft Van Kampen in *Stormnest*. 'Altijd weer het gevecht van man tegen golf, een hachelijke strijd.'

Als de storm zwaar op de Noordzee had huisgehouden en zeil- en stoomschepen ter hoogte van de Haaksgronden vlak onder de kust van Texel en het Nieuwe Diep schipbreuk leden, dreven de wraken van grote barken en ooit snelle klippers over een zee bezaaid met andere wrakstukken aan de zeedijk voorbij. Ze leken op spookschepen, een enkele maal nog met leden van de bemanning in het want of samengekropen achter de verschansing. Ertussen dobberde een kapotgeslagen half schip of een vissersvlet met de kiel naar boven.

Het waren de hoogtijdagen van Dorus Rijkers (1847-1928) die als schipper van de Helderse reddingsboot tussen 1886 en 1911 zeker vierhonderd mensen redde, terwijl hij er met zijn eigen vlet nog eens zo'n honderd uit het water haalde. Deze in de omgang dwarse man met z'n melancholieke blik en schippersbaardje was als de ongekroonde koning van de Haaksgronden een idool voor jong en oud.

2 Korinthiërs 11 vers 11

Dominee Van 't Sant kreeg in zijn Helderse tijd van verschillende andere gemeenten een beroep, maar hij wees ze consequent af. De berichten die hierover in de plaatselijke kranten verschenen, de *Heldersche en Nieuwedieper Courant*, de *Heldersche Courant* en 't *Vliegende Blaadje*, droegen bij aan zijn toch al niet geringe populariteit.

Hij leek er nooit meer weg te willen. Niettemin vertrok hij in 1889 ineens zonder zijn gezin als predikant naar Nederlandsch-Indië. Waarom hij deze stap zette, is volstrekt onduidelijk. In de verslagen van de kerkenraad staat over een conflict niets vermeld en zijn gemeente zwaaide hem met alle egards uit.³

Het zou kunnen zijn dat hij financiële redenen had. Hij leed aan het zelfde euvel als de meesten van zijn collega's: veel kinderen en weinig geld. Het inkomen van een predikant was geen vetpot, zeker niet met negen kinderen die allen ook nog eens zouden gaan studeren. Van 't Sant verdiende 1530 gulden per jaar – omgerekend naar huidige koopkracht zo'n 20.000 euro⁴ –, wat wel weer bijna drie keer zoveel was als het gemiddelde inkomen van een huishouden indertijd. Predikanten ontvingen hier bovenop emolumenten als kinder-, school- en academiegeld; de laatste twee regelingen golden echter niet voor meisjes.⁵

Deze emolumenten vervielen met Van 't Sants vertrek naar Indië, maar daar stonden weer andere tegenover. Al meteen ontving hij een voorschot van vier maanden op zijn traktement in Indië en als gehuwd predikant een gratificatie van 600 gulden. Hij had verder recht op vrij vervoer eerste klas per schip. Als beginnend Indisch predikant ging hij 4800 gulden per jaar verdienen, met een jaarlijkse traktementsverhoging van 50 gulden. Ook kwam hij in aanmerking voor de verder aan die betrekking verbonden voordelen, zoals gratis wonen in een pastorie en het gebruik van gouvernementfaciliteiten tijdens dienstreizen.

Na zijn benoeming bij Koninklijk Besluit van 30 oktober 1889 tot Indisch predikant had Van 't Sant met de hoofdredacteur van het nieuws- en advertentieblad *Heldersche en Nieuwendieper Courant* – met als ondertitel *Nieuwsblad voor Hollands Noorderkwartier* – afgesproken dat hij vanuit de Oost regelmatig in de vorm van een brief verslag zou doen van zijn wederwaardigheden. Op 29 december nam hij in de Nieuwe Kerk afscheid van zijn gemeente. Als thema voor zijn preek had hij 2 Korinthiërs 11 vers 11 gekozen: 'En waarom niet? Omdat ik u niet lief zou hebben? God weet dat ik dat wel doe.' Waarmee hij kennelijk tot uitdrukking wilde brengen hoeveel moeite het hem kostte afscheid te moeten nemen 'om aan de

plicht te gehoorzamen.' Uitgezwaaid door zijn vrouw Néline en zijn kinderen vertrok hij zes dagen later vanuit Amsterdam met het ss Prinses Marie van de Stoomvaart Maatschappij Nederland naar Batavia, het huidige Jakarta.

Nog aan boord van het schip schreef de dominee een lange brief aan zoon François ter gelegenheid van diens zevende verjaardag op 11 februari 1890, waarmee die kennelijk de leerplichtige leeftijd had bereikt. Senior betoonde zich een hartelijke vader, die zich onthield van stichtelijke moraalpreken:

En nu gaat gij zeker over enige maanden naar school. Ik zie je al met een lei onder de arm en ik denk wel dat gij gauw zult kunnen lezen. Wat zou dat aardig voor je wezen! Als je dan een boekje krijgt en je Mama kunt voorlezen alles wat er in staat!⁶

Vervolgens weidde hij drie pagina's lang uit over 'de zwarte jongens' aan boord, met wie hij de Indische hutbedienden bedoelde. Afgezien daarvan dat ze alleen kliekjes te eten kregen, de resten van wat er op de borden van de passagiers achterbleef, hadden ze geen vaste slaappleats. Tot zijn grote schrik was hij 's avonds in het donker bijna gestruikeld over de benen van een bediende, die in een zaal onder een tafel lag te slapen: 'Ik had die jongen wel een trap willen geven.'

Het duurde tot eind februari 1890, voordat de gouverneur-generaal, C. Pijnacker Hordijk, de dominee liet weten dat diens standplaats Padang op Sumatra zou worden. Voor een predikant 2de klasse had hij het slechter kunnen treffen. De *Heldersche- en Nieuwedieper Courant* wist te melden dat deze stad met 15.000 inwoners 'ontegenzeggelijk een der voornaamste steden van Indië met vele fraaie gebouwen' was, terwijl het klimaat er bovendien 'zeer gezond' zou zijn.

Van 't Sants eerste verslag vanuit Padang verscheen op 13 april 1890 onder de titel 'Brieven uit de Oost' in die krant. Er volgden al gauw meer, waarbij de predikant het liefst rapporteerde over zijn talrijke dienstreizen op Sumatra, door de Padangse Bovenlanden en het Tobaland. Wat hij signaleerde, week niet af van de opvattin-

gen die zijn tijdgenoten er in het algemeen opnaielden. De meeste Indiëgangers waren paternalistisch ten aanzien van de 'inlanders', een tikkeltje naïef, maar stonden doorgaans wel open voor nieuwe indrukken. Even hartelijk van teneur als de eerste was zijn tweede brief aan de jonge François, bij ditmaal diens achtste verjaardag. Het lijkt aannemelijk dat de vader dergelijke brieven aan al zijn negen kinderen voor hun verjaardagen schreef.

Nadat hij had vastgesteld dat met nieuwjaarsdag eigenlijk alle mensen jarig zijn, wenste hij François van harte geluk.⁷ 'Erg prettig vind ik voor je,' schreef de dominee, 'dat je verjaardag op een woensdag valt, zodat je dan 's middags niet naar school hoeft te gaan. Hoe gaat het daar? Blijft het je goed bevallen? Verscheidene keren heeft mama mij reeds geschreven dat gij zo goed oppast en dat doet mij natuurlijk heel veel genoegen.' Hij besloot zijn brief met:

En nu beste jongen! eindig ik. Feliciteer mama, en de verdere huisgenoten, van mij met je verjaardag! Zorg er maar zoveel mogelijk voor geen kou te vatten, en leef zo gezond en zo prettig als je maar kunt. Ik kan niet begrijpen dat gij al acht jaar wordt. Gij zult zeker wel gegroeid [zijn] in de tijd waarin ik weg ben. Hartelijk gegroet, hoor! Vooral op je verjaardag zal [ik] veel aan je denken.

Een algemeene kennisgeving

Het bericht van dominee Van 't Sants dood op 21 februari 1892 kwam als een donderslag bij heldere hemel. Het bleek dat hij tijdens een dienstreis door Noord-Sumatra in het dorp Laguboti bij het Tobameer aan cholera was overleden. Dat het nog drie dagen had geduurd voor Néline de jobstijding over de kabeltelegrafie kreeg, kwam doordat het telegram via Batavia en Londen liep. Néline woonde toen inmiddels in Utrecht, waarnaartoe ze op 2 september 1891 met haar acht kinderen was verhuisd. De oudste zoon, Laurens Henri, had al vier jaar eerder Den Helder verlaten om in Breda op de Koninklijke Militaire Academie (KMA) een officiersopleiding te volgen.

Het gezin had in Utrecht een woning op de Schoolstraat 11 betrokken, in een rustige straat die uitkwam op de in de twaalfde eeuw aangelegde singel rond de oude binnenstad, de Stadsbuiten-gracht. In deze buurt woonde de gegoede burgerij in statige panden en in schone, goed onderhouden straten. Hoewel universiteitsstad en kardinaalszetel gold Utrecht in die tijd als een van de meest verpauperde, ongezondste steden van Nederland, met een binnenstad die grotendeels uit armoedige straatjes, stegen en sloppen bestond.⁸

Kort voor hun verhuizing had nog de laatste brief van dominee Van 't Sant in de *Heldersche en Nieuwedieper Courant* gestaan. Hij beschreef hierin de feestelijkheden ter gelegenheid van de opening van de spoorlijn tussen Padang en Padang Pandjang. Na de toespraak van de gouverneur trok het gezelschap, voorafgegaan door een muziekkorps, naar de sociëteit, waar de duizenden bewoners, 'allen in hun nationale, veelkleurige kleding, die bij enkelen zelfs rijk met goud versierd was', een fantastisch schouwspel boden. Van 't Sant hoopte dat dit ook zo zou zijn wanneer de spoorlijn over een jaar klaar was en gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk acte de présence zou geven: 'Dat zal me dan een feest geven! Moge ik ook daarvan u een verslag toezenden.'

Néline annonceerde zijn overlijden niet in een Utrechtse krant, maar in het Helderse 't *Vliegend Blaadje*. In 'een algemeene kennisgeving' op pagina 2 liet ze op 27 februari 1892 weten dat 'op uitdrukkelijk verzoek van de overledene' geen uiterlijke tekenen van rouw werden gedragen. Bij zwaar rouwvertoon droeg een weduwe een jaar lang zwarte kleding en een zwarte sluier van tule, terwijl kinderen op de kleding een zwarte ruit genaaid kregen. De mededeling van Néline dat ze van deze rituelen afzag, moet haar tijdgenoten op zijn minst hebben bevreemd.

De krant meldde dezelfde dag in een vijfregelig bericht dat de vroegere gemeenteleden met leedwezen hadden vernomen dat dominee Van 't Sant was overleden. Op 2 maart hield de krant op de voorpagina een lofzang op de predikant die door 'zijn welsprekendheid zowel als zijn humane omgang' talrijke vrienden in Den Helder had gemaakt.

Zijn gestel was reeds bij zijn vertrek naar Indië niet van de sterkste, maar toch heeft de tijding van zijn overlijden velen ver-rast. Al rust zijn stoffelijk overschot onder de palmen van het kerkhof in Padang, toch geloven we dat er hier nog velen zijn die hem betreuren en een traan aan zijn nagedachtenis hebben besteed.

Op 23 april besteedde 't *Vliegend Blaadje* in een in memoriam op-nieuw aandacht aan het overlijden. Het blad meende te weten dat zoon Laurens Henri net een jaar eerder het examen als tweede luite-nant van de genie bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch leger had afgelegd en door de vader spoedig in Indië zou worden ver-wacht. En inderdaad reisde de jonge KNIL-officier op 19 november 1892 met het ss Prinses Sophie af naar Batavia.

Voor Néline betekende de dood van haar man dat ze qua inko-men flink moest inleveren. Normaal ging een predikant na veertig jaar met emeritaat, waarna hij een rijkspensioen kreeg dat overeen-kwam met het laatst door hem genoten landstraktement met jaar-lijks een minimum van 600 en een maximum van 2000 gulden. Het weduwepensioen van Néline bedroeg 768 gulden per jaar met nog eens voor elk kind 17 gulden per maand, wat op 136 gulden neer-kwam. Dit betekende dat ze, zodra al haar kinderen uit huis waren, maandelijks moest rondkomen van 64 gulden – omgerekend naar huidige koopkracht 780 euro.⁹

Ze diende elke cent om te draaien en het gold daarom als een uit-gemaakte zaak dat de jonge François na de lagere school niet naar het gymnasium of de hbs zou gaan. Terwijl zijn oudere zusters Néli-ne, Laura en Johanna de normaalschool bezochten om onderwijze-res te worden, viel in zijn geval de keus op een nieuwe, net geopen-de school aan de Hamburgerstraat. Op deze openbare school 4e soort B, waar uitgebreid lager onderwijs (ULO) in de vorm van een drie- of vierjarige cursus werd gegeven, liet hij zich op 1 juli 1897 in-schrijven. Toen het gezin een jaar later voor de derde keer binnen Utrecht verhuisde, van de Oosterstraat naar Willem Barentszstraat 6, een nette, rustige straat aan de rand van de stad, volgden zijn jon-gere broers Theo en Arthur zijn voorbeeld.

Het rooster van de nieuwe school, later omgedoopt in Regenteschool, voorzag er onder meer in dat de leerlingen van de twee laatste klassen tijdens het taalonderwijs bestelbriefjes, rekeningen, brieven op advertenties en ‘andere praktische zaken’ leerden schrijven. Verder moesten ze gedichten in proza overzetten en Franse, Duitse en Engelse tekstjes in het Nederlands vertalen. Geheel nieuw en baanbrekend was dat de jongens en meisjes een schoolkrant mochten uitbrengen en dat de school een tuin had, waar ze een eigen moestuintje met bloemen of planten konden bijhouden. Het hoofd van de nieuwe school liet er echter geen twijfel over bestaan dat hij discipline hoog in het vaandel had staan. Dat bleek ook uit zijn besluit cijfers voor handwerken en tekenen af te schaffen en daarvoor in de plaats cijfers voor gedrag en vlijt te geven.

De eerste vijftien leerlingen verlieten in 1900 de driejarige cursus met een eindgetuigschrift de school, waarna enkelen van hen met goed gevolg toelatingsexamen deden voor de tweede of derde klas van de hbs of de handelsschool. De jonge François sloot een jaar later, op 21 maart 1901, de vierjarige cursus af. Meer opleiding zat er daarna voor hem niet in.

De kostganger

Nog maar net waren Nélina en haar kinderen in 1891 naar Utrecht verhuisd of een eenentwintigjarige tweede luitenant trok bij hen in. Nicolaas Dirk Kuiper begon in hetzelfde jaar als Laurens Henri aan een officiersopleiding op de КМА: Kuiper voor het wapen der artillerie, Laurens voor het wapen der genie Oost-Indië. Mogelijk hebben de twee jonge mannen elkaar al in Den Helder gekend, waar de vader van Kuiper loods was. In ieder geval zaten ze allebei in Breda op de Algemeene Cadetten-Zang-Vereeniging ‘Excelsior’.

Nadat Nicolaas begin augustus 1891 zijn opleiding had afgesloten, werd hij in Utrecht bij het eerste regiment Vesting-Artillerie gedetacheerd.¹⁰ Hij huurde er dezelfde maand een kamer op de Stationsdwarsstraat, maar nam twee weken later zijn intrek bij de familie Van ’t Sant. In het register van de burgerlijke stand staat als zijn beroep tweede luitenant aangegeven en wordt zijn relatie met het

gezinshoofd, Néline, als ‘neef’ omschreven.¹¹ Alleen had deze kostganger geen familiebanden met haar noch met de dominee. Begin september 1892 vertrok Kuiper naar Breda om bij de ‘1ste afdeling krijgsschool’ een opleiding tot stafofficier te volgen. Via het vierde regiment Vesting-Artillerie belandde hij in Dordrecht bij het Korps Pontonniers, waarop hij in februari 1896 naar Utrecht werd overgeplaatst.

Opnieuw trok hij bij het gezin Van ’t Sant in om vervolgens zestien jaar lang niet meer van de zijde van Néline te wijken. Toen zij met haar gezin in april 1896 naar de Oosterstraat 20 verhuisde, verhuisde hij mee. Ook nadat hij zich een jaar later op non-actief had laten stellen en bij het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* emplooi als redacteur had gevonden, maakte hij geen aanstalten op zichzelf te gaan wonen. In plaats daarvan volgde hij Néline in mei 1898 naar haar nieuwe adres op Willem Barentszstraat 6. Negen jaar woonden ze er, totdat Néline en met haar Kuiper begin september 1907 naar Den Haag verhuisden, naar een woning op Willem de Zwijgerlaan 19 in het Statenkwartier.

Hij kreeg er een nieuwe baan als ‘kortschrift verslaggever’ ofwel stenograaf bij de Tweede Kamer. Van de kinderen woonden op dat tijdstip alleen nog Nélines oudste dochter Adriana Johanna, zesendertig jaar oud, en de negentienjarige Arthur bij haar in. François zat toen inmiddels bij de politie in Rotterdam. Waarom Kuiper al die jaren in het register van de Utrechtse burgerlijke stand als haar ‘neef’ vermeld stond, blijft een raadsel, wellicht om geroddel te voorkomen. Als dochter van gegoede huize hechtte ze aan status en haar goede naam. Toen haar zoon Cornelis Jozef in 1896 rooms-katholiek werd, plaatste ze in augustus een advertentie in *’t Vliegende Blaadje*: